

Mizahta Yerel Unsurların Kullanımı ve Toplumsal Eleştiri Söyleminin Geliştirilmesi: Erzurum'da Yayınlanan Fırfirik Dergisi Örneği

Besim YILDIRIM (*)

Özet: Bu çalışma mizahın muhalefet söylemi oluşturma potansiyelini ve yerel unsurları kullanma biçimini Erzurum'da yayınlanan Fırfirik adlı mizah dergisi örneği bağlamında konu edinmiştir. Mizahın, bir hiciv sanatı olarak egemen sınıflara karşı ortaya çıkan muhalefet söylemi biçiminde, ön plana çıkarıldığı bu çalışmada, Erzurum'daki toplumsal, siyasal ve ekonomik olaylara ilişkin yaşananların mizah metinlerine dönüştürülerek nasıl bir muhalefet söylemi oluşturulduğu incelenmiştir. Araştırmada derginin 2015 Temmuz ayına kadar çıkan toplam 327 sayısının sadece arşivlerde ulaşılabilen 148'ine odaklanılmış, yerel unsurları belirleyebilmek ve muhteva haritasını çıkarabilmek için içerik çözümlemesi tekniği kullanılmıştır. Ayrıca derginin özelliklerini açıklayabilmek, eleştirel muhalefet söylemi oluşturma potansiyeli üzerinde yorum yapabilmek ve politik tutumunu ortaya koymak amacıyla her bir kategorideki belli başlı örnekler betimleyici/tanımlayıcı analizle irdelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda dergide daha çok belediye başkanları, milletvekilleri ve diğer kamu yöneticilerinin işlendiği anlaşılmıştır. Ele alınan konulara ilişkin yaklaşım biçimlerinin, kullanılan sözcük, çizgi ve fotoğrafların mevcut sosyo-ekonomik ve politik duruma ilişkin ciddi bir eleştirel tavır aldığı ve bu bağlamda derginin muhalefet söylemi oluşturabilecek bir dili benimsediği görülmüştür. Fırfirik Dergisi'nin bu yönüyle yalnızca bir eğlence aracı değil, bir hiciv ve iktidara karşı mücadele biçimi alanı olarak önem kazandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mizah, Yerel Mizah, Fırfirik Mizah Dergisi, Muhalefet Söylemi.

The Use of Local Components in Humour and Development of Social Criticism Discourse: In the Case of Fırfirik Magazine Published in Erzurum

Abstract: This work attempts humor's potential of creating opposite statements and using style of local elements in the example context of a humor magazine published in Erzurum. Humor, put forwarded as an opposition statement form against dominant classes as an art of satire, is observed that how it is turned into humor texts and how an opposition statement is created related to the experiences of social, political and economical happenings in Erzurum. In the research, it is focused on 148 issues which can be reached in archives out of 327, published until July 2015. Content analysis technique is used to determine the local elements and draw the content map. In each category, some definite examples are examined with descriptive analysis in order to explain the characteristics of the magazine to comment on potential of creating critical opposition statement and to exhibit the political attitude. As the result of the evaluations, it is understood that mostly mayors, senators and other government managers are processed in the magazine. Approach techniques of the processed subjects, use of pictures, drawings and words take a serious stand related to current social-economical and political situations and in this sense it can be clearly seen that magazine adopts a language that can create opposition statement. It is determined that Fırfirik magazine is not only an entertainment medium but also gain importance as a satire and campaign form against power.

Keywords: Humor, Local Humor, Fırfirik Humor Magazine, Opposition Statement

*) Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü Öğretim Üyesi
(e-posta: besim@atauni.edu.tr)

Giriş

Mizahın toplumsal eleştiriyi içinde barındıran önemli bir işlevi vardır. Gelenekler, töreler, toplumsal sistemler ve yönetimler, iktidar politikalarının toplumda oluşturduğu dengesizlikler, muhalefetin eylemleri ya da eylemsizliği, sosyal olaylar, günlük hayat, halkın siyasete ve toplumsal hareketlere karşı tutumu gibi kısaca topluma ilişkin ne varsa mizahın ilgi alanına girer. Mizah bu konuları ele alırken sorgulayıcı ve eleştirel tavrını takınır. Toplumsal gerçekliği komik, aykırı/sıra dışı, umulmadık, satirik ve eğlenceli biçimde işleyen mizahın, bu özellikleri çerçevesinde çoğu kez insanın özgürleşme bilincini canlı tutan bir yönü olduğu kabul edilir (Cantek, 2003: 80) ve bu yönüyle de mizah toplumun sosyal eleştirisi, sosyo-politik-ekonomik tarihinin dokümanı şeklinde tanımlanır (Boysan, 1984: 163). Öte yandan mizahın egemen olana karşı bir başkaldırış ve isyan olduğu da vurgulanır (İnam, 1994: 10). Mizahi ürünlerle halkla yöneticiler arasında eşitliğin kurulması ve halkın yöneticilerden hesap sorması, her türlü iktidar ve toplumsal baskının kırılması, toplumdaki çarpıklıkların ifşa edilmesi yoluyla bir direniş sahası açılır. Bu açıdan mizah, gülme ve güldürmeden farklı bir uğraştır ve halkı dogmatizmden, cehaletten ve salt itaatten arındırma amacını taşımaktadır (Bakhtin, 2001: 87). Bu nedenle mizah kimilerinde içinde fark ettirme, bilinçlendirme ve düşünceye sevk ettirmeyi de barındıran bir gülme hissi oluştururken, kimilerinde de öfke ve kızgınlığa neden olur (Oral, 2002: 90). Mizah bu noktada, komik ve güldürüden ayrılır. Çünkü mizah her zaman gülmeye sonuçlanmadığı gibi, gülmenin sebebi de her zaman mizahi bir durumdan kaynaklı değildir.

Her ne kadar ciddiyetin zıt anlamlısı şeklinde tanımlansa da mizah, kuralları olan, eğitici ve ahlaki bir yapıya sahip olması açısından oldukça ciddi bir eylemdir. Bu tarafıyla mizahın keyif verme, güldürme ve eğlendirmeden ziyade protesto ve eleştiri boyutu daha ön plandadır. Mizahla halkın kaygı ve hoşnutsuzlukları nükteli bir biçimde özlüce verilir. Sansür ya da baskının olduğu, tabuların ağır bastığı, karşı söylemlerin başka bir şekilde dile getirilemediği ortamlarda mizah çoğunlukla bir çıkış yoludur (Fenoglio ve Georgeon, 2000: 13). Mizahın gülünç olan tarafı eleştirinin kalkını işlevi görür ve kendini dostlukla düşmanlığın bileşimi olarak konumlandırır. Yani bu yönüyle mizahın hem uyarıcı hem de uyandırıcı bir işlevi vardır.

Mizahın, her yerde hemen hemen aynı etkiyi gösteren yoksulluk, yolsuzluk, adaletsizlik, baskı gibi sorunları işlemesi dolayısıyla evrensel formları olduğu söylenebilir. Diğer yandan onu anlamlı ve etkili kılan şey üretildiği toplumun kültürel ve dilsel bağlamına uygun olma özelliği taşımasıdır. Ancak toplumdaki ortak anlamlar kullanıldığı zaman bir forma girer, kimlik kazanır ve ortak bilinci yansıtabilir. Bu bağlamda mizah her milletin ve her yerel topluluğun kültürünü oluşturan öğeler çerçevesinde (ekonomik, kültürel, siyasi) anlamını bulur. Bu farklılık ülkeden ülkeye değişebileceği gibi, aynı ülkedeki değişik yerel topluluk ve bölgeye göre de kendisini göstermektedir.

1. Mizah Dil-Kültür İlişkisi

Dil, kültür ve düşünce birbiriyle ilişkilidir ve birindeki bir değişim diğeri de kendisini gösterir. Mizah kültürel örüntülerin ritmik bir dansıdır ve bu dans ancak kolektif bir kimlik, kültür ve bağlamla anlam bulur. Başka bir anlatımla toplumsal yapıdaki her bir etkinlik “öğrenilmiş ya da yaşanmış konuları, bunların geçmişle ilgisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü” (Püsküllüoğlu, 2002: 236) şeklinde tanımlanan kültürel bellek aracılığıyla yaşar ve ondan beslenir. Diğer bir deyişle anlam toplumsal bir üretimdir, ortak bir dil ve sembeler aracılığıyla üretilir. Mizahta da kullanılan görsele ve metne dayalı her bir dil unsuru aynı kültürel kodları paylaşan insanlar arasında şekillenir ve anlamlandırılır.

Konu ve kelime seçimi, tasvir biçimi ve diyalog çatısı bakımından mizah, içinde bulunduğu toplumu yansıtır. Mizahın başarı etkisi, sayılan bu unsurları taşımasıyla doğru orantılıdır. Mizahla dil arasındaki bağlantı, mizahçı ile hedef kitlesi arasındaki iletişim açısından büyük önem taşımaktadır. Mizahın aktarılabilirlik gücü, bağlamla olan bu ilişkiye dayanır. Mizahi ürünlerin toplumdaki dolaşımı, mizah üretimindeki bağlamın toplumdaki bireyler tarafından bilindiğinde gerçekleşir (Fenoglio ve Georgeon, 2007: 8-9). Bu açıdan dil oyunları ve ortak sembollerin ironik biçimde kullanılarak üretilmesi mizah açısından, dil-kültür ilişkisinin özellikle vurgulanmasını gerektirmektedir.

Özetle; mizahın toplumsal işlevlerini yerine getirebilmesi için seçilen konu, kullanılan dil, simge ve göstergelerin toplumsal bağlama uygun olması gerekmektedir. Yani her toplum kendi sosyolojik yapısı bağlamında kendi mizahını oluşturur ve etkililik derecesi bağlamla olan bu ilişkiye dayanır. Sonuç olarak, mizah gücünü ve kaynağını toplumun kültüründen alır. Yani mizahın kullandığı dil, yaşadığı toplumun kültürel dinamikleriyle şekillenir.

2. Yerel Siyaset ve Yerel Mizah

Toplumsal yapıda, tarihsellik içinde, toplumdaki güç dengelerine dayanarak üretilen egemenlik ilişkileri birbirinden farklılaşmış insanlara hiyerarşi ve yükümlülükler dayatır (Mills'ten aktaran Cangızbay, 1987: 10). Mizah ise içindeki eleştiri ve direnç gücüyle bu dengeyi bozmaya çalışır. Gülmeyi¹ kamusal sonuçları açısından sakıncalı bulan Platon, gülmenin yerleşik düzeni bozguna uğratma gücüne, kenetlenmiş iktidar saflarını alt üst etmesindeki kuvvetine dikkat çeker (Sanders, 2001: 111). Bu açıdan değerlendirildiğinde mizah sorgulayıcı ve sarsıcılığı ölçüsünde etkinleşir, amacına ulaşır.

İnsanlar iktidar/güç mekanizması karşısında özne konumlarından yoksun bırakılmaya çalışılır (Boetie, 1995: 134). Bu egemenlik ilişkilerinin oluşturduğu boyun eğme arzusuna karşı, gündelik hayatın örtülü direnişlerini ortaya koyma çabası (Cantek, 1999: 17)

1) Burada gülmeye ile kastedilen şey, toplumdaki egemen güçlere karşı direnç gösteren, bir eleştiri söylemi içinde gelişen tavidir.

olarak mizah, toplumda eleştiri söyleminin oluşturulması açısından önemli araçlardan biridir. Güç/iktidara karşı direnişini gündelik toplumsal yaşamdan alan mizahla, diğer medya metinleriyle dile getiril(e)meyen, cesaret edil(e)meyen siyasi ve toplumsal kaygılar ifade edilebilir (Nicolas, 2000: 67). Egemenleri ironi ve taşlamayla eleştiren mizah, toplumdaki eşitsizlik ve adaletsizliklere karşı halkın gözünü açmayı hedefler. Yani mizah her zaman yönetilenlerin yanında ve egemenlere karşı halkın özgürlük silahı olmuştur (Bakhtin, 2001).

Mizahın sorgulayıcılığı toplumdaki eleştiri ve muhalefet kültürünün oluşmasına zemin hazırlar. Eleştiri ve muhalefet kültürü ise yerelden genele doğru yayıldıkça, toplumsal anlamda daha kalıcı olur. Bir başka deyişle eleştiri kültürünün içselleştirilmesi kökünü yerelden almasıyla mümkün olabilir. Bu bağlamda yerel medya, yerel kamuoyunun bilinçlenmesi, demokrasi ve muhalefet kültürünün oluşması açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Zira demokrasi ve yurttaşlık kültürü yerelde filizlenir, kök salar, benimsenir ve buradan ülke geneline yayılır. Toplumda çoğulculuğun ve çok sesliliğin yerleştirilmesi, farklı kültür, kimlik ve beğenilerin temsili etkin bir yerel medya ile mümkün olabilecektir. Mizah ise bunu sağlamanın en etkili yoludur. Mizahla eleştirel düşünce arasında karşılıklı bir bağ vardır ve her ikisi de birbirini var eder, besler. Siyasal ve toplumsal kimliğin sağlıklı oluşumu ve gelişiminde mizahın katkısı büyüktür (Özdemir, 2010: 30).

Mizahın kaynağı büyük ölçüde siyaset ve siyasetçilerdir. Bu çerçevede politikacı ve mizahçılar arasında gergin bir iletişim vardır. Bu durumun bir sonucu olarak mizah basınına yönelik birçok sansür ve kısıtlamalar olmuştur. Mizah ve politika arasında bu bağ ve gerginlik yerel ölçekte de geçerlidir. Yerel medya için haber kaynağı açısından hayati önem taşıyan yerel yöneticiler, politikacılar, bürokratlar yerel mizahçılar içinde aynı derecede önem taşırlar.

Mizah güncel ya da siyasetçilerin inşa ettiği gerçeği kabul etmez ve bunu yapı bozuma uğratar. Bu tarafıyla mizah saldırgandır, bütün oklarını egemenlere yöneltmiştir ve son derece denge bozucudur. Bu yüzden de siyasi mizah, siyasal ve sosyal çalkantıların arttığı günlerin sanatıdır. Tan Oral bu tür mizahı 'görevsel mizah' olarak tanımlamıştır (2001: 18). Görevsel olmayan siyasi mizah ise sadece siyasi olayları ve siyasetçileri kendine konu edinir. Saldırgan değildir ve etkisi azdır. Siyasi olayları anlamayı kolaylaştırıcı bir işlevi vardır (2001: 18). Sinirleri alınmış bu mizah anlayışının oluşmasında hiç kuşkusuz siyasetin mizahı 'dizginleme' çalışmalarının etkisi yadsınamaz. Politikacı ve siyasetçi arasında ilişki, ayrıca bal ve zehir ikilemi şeklinde de değerlendirilir. Öyle ki mizah üretiminde ana kaynak olması dolayısıyla, politikacı mizahın cennet meyvesidir. Ancak bu meyve her zaman tatlı olmaz, bazen de zehirli olabilir (Boysan, 1984: 11).

Siyaset ve mizah arasındaki bağ, mizahı sürekli besleyeceği gibi, siyasetçilerin mizahı kontrol altına alma çabalarını da içerir. Mizah bu kontrol altına alınma çabalarından kurtulduğu oranda toplumsal eleştiri söyleminin oluşturulmasına katkıda bulunabilir. Burada

öne çıkan nokta, mizahın toplumsal işlevidir. Mizah toplumsal işlevi gereği siyasetçileri ve üretilen politikaları toplum açısından konu edinir.

Siyaset olgusunu ele alan mizahi söylem, toplumsal sistem içinde var olur. “Çünkü insan var olduğu ilk andan itibaren toplum halinde yaşamıştır ve siyaset, onun toplum haline gelme iradesinin sonucu olarak değil de, toplumun varlığını sürdürülebilirlik koşulu olarak ortaya çıkmıştır” (Kılıçbay, 1995: 4). Siyasetle toplum arasındaki bu ilişki, siyaset ve mizah arasında da vardır. Toplumsal eleştiri söyleminin oluşturulması için mizahçı, politik baskıyı üzerinde hissettiği dönemlerde bile, politikayı ve politik yanlışları yakından takip eder (Artun, 2003: 80-85). Mizahın bu anlamda görevinin gereğini yerine getirmeyenleri, görevini kötüye kullananları halka teşhir etme gibi misyonu vardır (Bergson, 1991: 52). Bu nedenle mizah insanlığın özgürleşebilme bilincini ayakta tutan ve demokratik kültürün yerleşmesi açısından oldukça önemlidir. Öyle ki mizaha karşı gösterilen tahammül yöneticilerin eleştiri ve demokratik kültürü içselleştirmelerinin, mizaha karşı duyulan ilgi ise toplumsal bilincin gelişmişliğinin göstergesidir.

3. Konu, Amaç ve Önem

Meşruiyetinin kurulması ve devamının sağlanmasındaki rolü nedeniyle medya, güç/ iktidarların üzerinde denetim kurma konusunda oldukça hevesli olduğu bir mecradır. Bu potansiyel nedeniyle iktidarla medya arasındaki ilişki, sürekli olarak havuç sopa ilişkisi çerçevesinde gelişmiştir. Ancak medyanın iktidar için rıza üretme, meşruiyet sağlama aracı olarak kullanılma potansiyeli tek taraflı değildir Diğer yandan medyanın güç ve iktidara karşı muhalefet söylemi oluşturma potansiyeli de vardır. Bir medya ürünü olan mizah da muhalefet söyleminin oluşturulması konusunda çok önemli bir işleve sahiptir. Hatta bu işlev o kadar etkilidir ki, mizahın güç ve iktidarın kitle üzerinde hegenomik bir ilişki kurma yöntemi olarak kullanılması abesle iştilgal olarak görülür. Çünkü mizahın özünde güç/iktidara ilişkin eleştiri vardır ve gücünü bu eleştirel konumlanışından alır. Bu yönüyle çizgi ve bu çizgilerin yanında yer alan kısa mizahi metinlerin taşıdıkları söylemler, uzun tartışma programlarından, haber ve köşe yazılarından çok daha derin eleştirel anlam taşıyabilir.

Yerel medya gerek sahiplik yapısı, gerek çalışanların niteliği, gerek yerel halkla olan bağının zayıflığı gibi birbiriyle ilişkili bir takım nedenlerden dolayı yerel iktidarlara karşı toplumsal yaşamı yönlendirebilecek bir eleştiri söylemi geliştirmekten oldukça uzaktadır. Mizah diğer medya metinlerine göre halka çok daha yakın ve toplumsal hayatın merkezinde yer alır. Dikkat çekici, komik, alaycı ve ilgi uyandırıcı olma özelliğiyle mizah diğer medya metinlerine oranla bireylerin mesaja daha çok odaklanmasına neden olarak, ele aldığı konu, olay ve aktörlere karşı alternatif ve eleştirel bakış açılarının geliştirilmesini sağlayabilir. Etkili gücüne rağmen yerel basınında mizah oldukça az kullanılan bir yöntemdir. Şüphesiz bunun en önemli nedenlerinden biri muhalefet kültürünün henüz yeterince gelişmemiş olmasıdır. Diğer yandan az da olsa var olan mizah unsurlarına da

yeterince önem gösterilmediği dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Türkiye’de yerel anlamda mizahın rolü ve önemini vurgulamaya yönelik yapılmış akademik bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Çalışmanın konusunu *Fırfirik Dergisi*’nin içeriği ve ürettiği muhalefet söylemi oluşturmaktadır. Bu bağlamda Erzurum’daki toplumsal, siyasal ve ekonomik olaylara ilişkin yaşananların mizah metinlerine dönüştürülerek muhalefet söylemi oluşturup oluşturmadığı incelenmiştir. Bu araştırma ile derginin içerik konularının tespit edilmesinin yanı sıra, mizahta yerel unsurların kullanımının, dergideki mizah unsurlarının toplumsal eleştiri söyleminin geliştirilmesi açısından uygunluğunun ve toplumsal sorunların mizah yoluyla nasıl ifade edildiğinin saptanabilmesi amaçlanmıştır.

Fırfirik Dergisi Erzurum’da çıkan ilk ve tek mizah dergisi olma açısından önem taşımaktadır. Bu haliyle Erzurum’un kültürel ve siyasal hayatında yeni bir başlangıcın yazılı örneği olma özelliğini taşımaktadır. Derginin bu açıdan değerlendirilmesi özellikle itaat kültürünün yaygın olduğu Erzurum’da ciddi bir muhalefet söylemini oluşturması açısından değerlidir. Çalışmanın önemi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Öte yandan yerel basın ile mizah ilişkisi, özellikle Doğu Anadolu Bölgesi bağlamında düşünüldüğünde, oldukça zayıftır. Muhalefet söyleminin tabana yayılmasında mizahın rolü düşünüldüğünde bu eksikliğin bölgedeki demokrasi kültürünün yerleşmesinde önemli bir set oluşturduğu söylenebilir. *Fırfirik* örneğinde yerel mizah dergisi üzerine yapılan bu çalışma hem yerel basında mizah unsurunun sık rastlanan bir durum olmaması, hem de itaat kültürünün baskın olduğu bir coğrafyada hiciv yoluyla muhalefet kültürünü oluşturma girişimi olması açısından önem taşımaktadır.

4. Araştırma Soruları

Mizahta yerel unsurların kullanımı ve mizahın muhalefet işlevinin *Fırfirik Dergisi* örneğinde incelendiği bu çalışmada derginin içeriğini oluşturan konuların neler olduğu, bu konulara nasıl yaklaşıldığı, yerel unsurların nasıl kullanıldığı gibi araştırma sorularından hareket edilmiştir.

5. Yöntem

5.1. Kapsam ve sınırlılıklar

Çalışmanın kapsamı zaman ve içerik bağlamında belirlenmiştir. Buna göre zaman açısından derginin yayınlandığı dönemler olan 2003-2009, 2011-2012 ve 2014-Temmuz 2015; içerik bakımından da derginin bütün sayfaları çalışmanın kapsamı içinde değerlendirilmiştir. Araştırmanın sınırlılıkları ise, her şeyden önce bilimsel bir metin türü olan makalenin kendi sınırlı doğasından kaynaklanmıştır. Bu çerçevede çalışma çizgi (kari-katür) ve görselliğe dayalı bir çözümlemeden ziyade metne dayalı bir çözümlemeyle sınırlandırılmıştır. Araştırmayı sınırlandıran diğer bir unsur ise, derginin sahibi de dahil

olmak üzere, dergiye ilişkin düzenli bir arşivlemenin yapılmamış olmasıdır. Bu bağlamda yayınlanan toplam 327 sayının sadece 148'ine ulaşılabilmiş (Tablo 1) ve bu sayıların tüm sayfaları fotoğraflanarak sayısal ortama geçirilmiştir.

Tablo 1: Fırfirik dergisinin yıllara göre yayınlanma listesi

Derginin Yayınlandığı Yıllar	Ulaşılan dergi sayısı	Ulaşılamayan dergi sayısı	Toplam çıkan sayı
2003	7	37	44
2004	14	36	50
2005	23	24	47
2006	23	23	46
2007	19	13	32
2008	4	37	41
2009	2	5	7
2011	32	1	33
2012	13	3	16
2014	4	-	4
2015	7	-	7
Toplam	148	179	327

5.2. Evren ve Örneklem

Bilimsel çalışmaların niteliği incelenen konu bağlamında sadece kullanılan yöntem ve araçların uygunluğuna değil, aynı zamanda evren ve örneklem ilişkisinin doğru kurulabilmesine dayanır (Cohen vd, 2000: 4). Örneklemin amacı araştırma konusuna ait verilerin tümünü araştırmacı açısından başa çıkılabilecek düzeyde minimize etmektir. Bu açıdan değerlendirildiğinde *Fırfirik Dergisi*'nin ulaşılan 148 sayısının tamamı yukarıda sınırları çizilen bu çalışma için başa çıkılabilecek düzeyde olduğundan örnekleme yoluna gidilmemiş, çözümleme tam evren üzerinden yapılmıştır.

5.3. Verilerin Toplanması ve Değerlendirilmesi

Medya metnlerinin içeriklerine ilişkin çalışmalarda en fazla kullanılan tekniklerden bir içerik analizidir (Çiler, 2004: 104-105). İçerik analizinin hem nicel hem de nitel boyutu vardır. Pozitivist yaklaşım çerçevesinde yapılan içerik çalışmaları genellikle bağlamı göz ardı eder ve çözümlemenin merkezine saymayı koyar (Yıldırım, 2015: 130-131). Oysa eleştirel perspektif nicel verileri, bağlamından koparmadan ele alarak nitel analizi güçlendirmek için kullanır. Derginin muhteva haritasını çıkarabilmek için içerik çözümlemesi tekniği kullanılmıştır. Bu çerçevede, dergi içeriğini oluşturan öğeleri be-

lirleyebilmek amacıyla siyaset ve kamu yönetimi, sosyal yaşam, ekonomi, eğitim, spor, çevre, sanat gibi konu kategorileri oluşturulmuştur. Her bir konuyu oluşturan unsurları detaylandırmak için ise, konu kategorileri içine alt kategoriler yerleştirilmiştir. Son olarak derginin eleştirel muhalefet söylemi oluşturma potansiyeli üzerinde yorum yapabilmek, derginin politik tutumunu ve kullanılan yerel unsurları ortaya koymak amacıyla, her bir kategorideki belli başlı örnekler üzerinde, nitel değerlendirmeler yapılmıştır.

6. Bulgular

6.1. Dergi Hakkında

Fırfirik² Dergisi 18 Şubat 2003'te haftalık olarak, 430 mm×280 mm ebatlarında tabloid formatta yayına başlamış ve Temmuz 2015 tarihine kadar aralıklı olarak 327 sayı çıkmıştır. 318 sayıdan sonra ise aylık çıkmaya başlamıştır. Sahibi ve yazı işleri müdürü Erzurum yerel basının duayenlerinden biri olarak kabul edilen ve gazetecilikten emekli olan Vedat Refayeli'dir. Refayeli aynı zamanda dergideki tek çizerdir ve dergideki kariyerler onun kaleminde çıkmıştır. Genel Yayın Yönetmeni ise yine bölgenin yerel gazetecilerinden Selahattin Şener'dir. Metin yazmadan tasarıma kadar dergi, her yönüyle bu iki ismin yanında eski gazeteci ve Erzurum esnaflarından Zafer Taş'ın çabalarıyla yayına hazırlanmaktadır. Diğer yandan dergi, mütevazı kadrosuyla kendi yağında kavrulan ve herhangi bir siyasi ve ekonomik kuruluşun desteği olmadan çıkmaktadır. Bu yönüyle doğrudan ekonomik bir bağımlılığı olmadığı söylenebilir.

Haftalık yayınlanan dergi ilk olarak Çarşamba günleri çıkmış (nadir de olsa Pazartesi, Perşembe günleri de çıkmış) ancak ilerleyen sayılarda da Cuma günleri çıkmaya başlamıştır. Öte yandan dergide kapak dahil her sayfada kimi zaman tam sayfa, çoğunlukla da sayfanın alt tarafının tamamında ya da yan tarafta tam sütunda şerit halinde reklamlar yer almıştır. Reklamların sayfalara dağılımı açısından bakıldığında hemen her sayıda derginin ¼'ün (kimi zaman daha fazla) reklam ve ilana yer verdiği tespit edilmiştir.

01 Ocak 2003'ten 20 Mart 2009'a kadar 7 yıl boyunca 267 sayı yayınlanan dergi, bu tarihten itibaren iki yıl ara vermiş, 1 Nisan 2011'de 268. sayısıyla yayın hayatına devam etmiştir. Bu tarihten itibaren 2011 yılının Ağustos ve 2012 yılının Nisan ayları³ dışında haftalık olarak çıkmıştır. Dergi 20 Eylül 2012'de 316. sayıya ulaştığında yeniden yaklaşık 21 aylık bir ara daha vermiş, 28 Temmuz 2014'te Erzurum Gazeteciler Cemiyeti'nin Bayram Gazetesi Eki olarak yeniden yayına dönmüş ve bu sefer aylık olarak çıkmaya başlamıştır. Derginin içeriği ve tasarımı zaman içinde bir takım değişikliklere uğramıştır. Öyle ki yayın hayatına başladığı ilk yıllarda 'Nevriye Eze', 'Muhalefet Vedat', 'En Entelektüel' gibi seriler, ilerleyen sayılarda ortadan kaybolmuş, dergideki düz yazı oranı giderek azalmıştır. Sayfa sayısı açısından incelendiğinde genellikle 8 sayfa olarak çıkan

2) Fırfirik yerel dilde topaç, kendi etrafında dönen şey olarak kullanılır.

3) Bu tarihlerde dergi çıkmamıştır.

dergi, seçim dönemlerinde siyasi reklamların artmasıyla birlikte 12 sayfaya kadar çıkmıştır. 13 Nisan 2015 tarihli 324. sayısından itibaren dergi ilk defa renkli matbaa baskısıyla, bu sefer aylık olarak yayınlanmış ve sayfa sayısı 16'ya yükselmiştir. Bayilerden 5 lira karşılığında satın alınabilen dergi, logo altı kısa yazılarla da kendisini tanıtmaktadır. Bu tür tanıtım ifadelerinin içinde "Yazdığından ve söylediğinden mesul olmayan dergi", "Erzurum'un medeni iftiharını", "Nesibi olanların abone olduğu dergi" gibi örneklere sık rastlanmaktadır.

Dergi, her sayısında genel olarak gündeme alınan konuyu kapak sayfasında yaklaşık tam sayfa vermektedir. İç sayfalarda da yine zamanın gündemine göre kısa metinler, konuşma baloncuklarıyla desteklenmiş fotoğraf ve çizgi karikatürlerin yanı sıra 'Muhalefet Vedat', 'Kıstık Muammer', 'En Entelektüel', 'Fizo Dayı', 'Mülayim Kendinden Geçti', 'Baldodak Heyro', 'Colombo Orhan', 'Nevriye Eze Dert Dinli', 'Farfaruk Abi'den Bumbalar/inciler' ve 'Beleş Memmet' gibi köşeler yer almıştır. Farfaruk Abi dışında diğer köşe tiplerinin hepsi hayalidir ve dergi sahibinin kaleminden çıkan tiplerdir. Ancak ilerleyen dönemlerde 'En Entelektüel', 'Muhalefet Vedat Yazarlıyor', 'Kıstık Muammer' gibi seri yazılar ortadan kaybolmuştur.

Diğer yandan günümüz eğlence endüstrisinin üretim biçimine uygun, toplumsal eleştiri içermeyen, sadece okuyucunun gülmesi için hazırlanan revü ya da bulvar komedisi (Oskay, 1982: 302-303) tarzında çizgi, fotoğraf ve metinlerden oluşan seriler de bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Erzurum'da ön plana çıkmış kişilerin (siyasetçi, iş adamı, gazeteci vb) kişisel özellikleri, giyim tarzları gibi konuların ele alındığı 'Kim Şık Kim Rüküş', dergiye abone olanları ödüllendirmek ve dergiye aboneliği özendirmek için o ay abone olanların fotoğraflarının yer aldığı 'Oğul Paşaları', derginin ücretini ödemeyen abonelerin yerildiği 'Yeddi Gibleye Namaz Gıldırınlar' köşesi, Hürriyet gazetesiyle hayat bulmuş arka kapak güzeli uygulamasına benzer, kadın manken fotoğraflarının yer aldığı 'Gözüz Gönnüz Açılısın' köşesi, bu köşenin zıttı olarak fotomontaj yöntemiyle genelde kadın bedeni üzerine erkek kafası yerleştirilmiş fotoğrafların yer aldığı 'Gözüz Gönnüz Gapanın' ve ya 'Haftanın Dindonu' köşeleri verilebilir.

6.2. Dergideki Belli Başlı Yazı Dizileri ve Tipler

Dergide yayına başladığı 2003'ten itibaren kısa ve uzun soluklu bir takım yazı dizileri tipler boy göstermiştir. Özellikle 2003-2005 tarihleri arasında daha fazla metnin, seri yazıların kullanıldığı derginin sahibi Vedat Refayeli 'Muhalefet Vedat Yazarlıyor' adlı köşesiyle kurum, kuruluş ve tüzel kişileri nükteli üslupla ele alıp, eleştirmiştir. Yine aynı şekilde 'Kıstık⁴ Muammer Yazıyor' ve Murat Balkuş'un kaleminden çıkan 'Bemrat' ve Recep Kapucu'nun yazdığı 'En Entelektüel' adlı yazı dizileriyle Erzurum'un toplumsal

4) Erzurum yerel diliyle 'kıstık' sigara izmariti anlamına gelmektedir. Kısa boylulara ya da toplumda ezik olanlara veya bedavadan geçinmeye çalışanlara verilen bir lakaptır.

yaşamına ilişkin eleştirel değerlendirmeler yapılmıştır. Bu ilk sayılarda Erzurum siyasi ve toplumsal yaşamının ileri gelenlerine göre uyarlanmış fıkralar da dergide yer almıştır. Ancak ilerleyen sayılarda bu yazı dizileri ortadan kalkmış, derginin muhalefet dili gide-rek uysallaşmıştır.

‘En Entelektüel’, ‘Muhalefet Vedat Yazarlıyor’ yazı dizileri adı altında yer alan ko-nular doğrudan güncel toplumsal olaylar ve siyasetle ilişkilidir. Bu yazılarda büyükşehir ve ilçe belediye başkanları, milletvekilleri birçok yönden eleştirilmektedir. Bu yazılarda ele alınan konular ve bu konulara yaklaşım biçimleri *Fırfirik*’in yayın hayatına başlama-sındaki motivasyonu yansıtmakla birlikte, derginin yayın hayatındaki çizgisini, siyasi ve toplumsal olaylara karşı tutumunu ortaya koymaktadır. Bu yazılarda özellikle milletve-killерinin Erzurum’un sorunlarıyla yeterince ilgilenmedikleri, verdikleri söz ve vaatleri yerine getirmemeleri, belediyeler açısından kamu hizmetlerindeki aksaklıklar, diğer res-mi kurumdaki idareciler ve görevleri arasındaki uyumsuzluk, bürokrasi ve kurumlarda-ki yozlaşmalar ve yerel yöneticilerle medya arasındaki çarpık ilişkiler gibi konular ele alınmıştır.

Öte yandan dergide oluşturulan Nevriye Eze, Bal Dodak Heyro, Beleş Memmet gibi tiplmeler aslında Erzurum’da her mahallede örneklerine rastlanabilen toplumsal karak-terler olup ve bunlar toplumda çoğu zaman baskın bir kişilik olarak ironi, eleştiri, hiciv, azarlama, lakap takma gibi pratiklerle eleştirel bir tepkiyi ortaya koymaktadırlar. Nitekim mizansen olarak okuyucu mektuplarını ele aldığı bir yazısında, Nevriye Eze, Ramazan ayında ailesinin karnını doyurmak için yeterince para kazanamadığından şikâyet eden okuyucuya verdiği yanıtta zengin iftar sofraları örneğinde gelir dağılımdaki eşitsizliğe yö-nelik ciddi bir eleştirel tavır ortaya koyarak, okuyucusuna hali vakti yerinde olan akrabala-rın evlerine iftar baskını yapması konusunda tavsiyede bulunmuştur (29 Ekim 2003).

‘Bal Dodak Heyro’ ise yağcılık ile herkese yaranmaya çalışan ve tatlı dil ile de bunu başarmış menfaatperest bir karakterdir. ‘Bal Dudak’ lakabını alması da bu yüzdendir. Aslında ‘Bal Dodak Heyro’ yerel siyasetçi ve yöneticiler etrafındaki dalkavuklara karşılık gelen ironik bir karakterdir. Zira her sayıda ‘Bal Dodak Heyro’ şehrin ileri gelen bir yöne-ticisine karşı methiyeler düzerek, karşılığında kazanç elde etmek istemektedir.

‘Beleş Memmet’ tiplemesi ise başkalarının sırtından yaşamayı tarz olarak benimsemiş kişileri temsil etmektedir. ‘Beleş Memmet’ hak etmediği halde siyasi rant elde eden, kol-tuğu bırakmak istemeyen ve kamu malını hesapsızca harcayan her idareci ve bürokratla kendisini kıyaslayan bir tip olarak okuyucunun karşısına çıkar.

Palandöken İlçe Belediye Başkanı, Orhan Bulutlar üzerinden karakterize edilen ‘Co-lombo Orhan’ tiplemesiyle de şehirde olup bitenlere karşı bir siyasetçi ve belediyeçi gö-züyle bakılır ve genellikle siyasetçi ve yöneticilerin eleştirilen eylemlerine ilişkin, o ey-lemleri olumluyan, meşrulaştıran gerekçeler nükteli bir üslupla dile getirilir.

‘Şeyhim Buyurdu ki’ köşesi ise şehirde belirgin bir yeri olan biat kültürüne yönelik bir haykırıdır. Tabi olduğu cemaat ve grup liderinin buyruklarına koşulsuz olarak biat eden

kişi ve grupları ironik biçimde eleştirir. Her sayıda ‘Şeyhi müritleri uçurur’ sözünü doğrular biçimde, bir tarafta herhangi bir konuda tamamıyla bağlantısız, atasözlerini dinsel bir takım terimlerle bir araya getirerek fetva veren şeyh tiplemesi vardır, diğer tarafta ise adeta ağzı açık pür dikkat şeyhin söylediklerini büyük bir saygıyla dinleyen ve söylenen sözlerde keramet çıkaran müritleri yer alır.

Tamamen çizgi karakter olan ‘Fizo Dayı’ bulunduğu her sayıda band karikatür olarak yayınlanmış, bu tiplemeyle hayat pahalılığundan, aile ilişkilerindeki çatışmalara kadar gündelik hayata meseleye nükte ile yaklaşmıştır.

Kurtlar Vadisi adlı televizyon dizisindeki yeraltı dünyasının ileri gelenlerinin oluşturduğu konseyden esinlenerek oluşturulan ‘Hetsolar Vadisi’ köşesinde Erzurum Ticaret Odası Başkanı Muammer Cindili’nin başkan, dönemin Büyükşehir Belediye Başkanı Ahmet Küçükler, Palandöken Belediyesi Başkanı Cenap Köksal Birdal ve Erzurum’un sevilen, sayılan simalarından Heyro Baba lakaplı Hayrettin Kotangil gibi kişilerin de üye olarak yer aldığı hayali konseyde her hafta, o hafta için söylediği ya da yaptığı bir şeyle gündeme gelen siyasi, ekonomik veya bürokratik bir aktör, konsey huzuruna çağrılarak sorguya alınır. Bu seriyle dergide bir nevi şehrin yöneticilerinin olup bitenle ilgili tavır ve tutumlarına ilişkin nükteli bir yaklaşım sergilenmektedir. Genelde yerel aktörlerin sorgulandığı konseyde zaman zaman ülke ve dünya gündemine göre değişik kişiler de hesaba çekilir. Kürdistan Bölgesel Yönetimi Başkanı Mesud Barzani Türkiye’deki Kürtler hakkında yaptığı açıklamalardan, Katolik aleminin ruhani lideri ve Vatikan Devlet Başkanı Papa Franciscus Türkiye’ye yaptığı ziyaretten, Abdullah Gül Dış İşleri Bakanı iken yaptığı icraatlardan, Eski BDP Milletvekili Ahmet Türk yaptığı açıklamalardan, dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Erzurum’la ilgili politikalarından, Eski RTÜK Başkanı Zahit Akman ise televizyon kanallarına yönelik koyulan yasaklardan dolayı konsey üyeleri tarafından sorgulanmıştır.

Derginin en uzun soluklu köşesi Farfaruk Abiden Bumbolar/İnciler’de ise genelde toplumsal ve siyasal yaşamdaki çarpıklıklar, aile ve kadın-erkek ilişkileri ve bu serinin yazarı, Eski Erzurum Baro Başkanı Avukat Faruk Terzioğlu’nun özel yaşamına ilişkin aforizmalar yer almaktadır. Örnek olarak, toplumdaki mutaassıplık “Her haltı yiyoruz, orucu yemiyoruz”, şehirdeki aksaklıklar “Asansörlü bina sayısını artıracacağımıza asansörlü çalışan binaların sayısını artırmakta fayda var”, toplumdaki yaygın kıskançlık ve dedikodu kültürü “Yeni geydiğin ceketin ilgi çektiği tek yerdir Erzurum’dur”, Eski Büyükşehir Belediye Başkanı Ahmet Küçükler’in şehirdeki billboardlarda kendi fotoğraflarını yayınlaması üzerine eylemden çok kendini ön plana çıkarmaya çalışan yöneticiler “Benim billboardlarım olsa kiraya verirdim, deli miyim kendi fotoğraflarımı yayımlayayım”, milletvekili adaylarını belirleyebilmek için yapılan anketler “Param olsa her anketten birinci çıkarım”, seçim sonuçları “Türkiye’de artık mantık değil hissiyatlar iktidar oluyor” gibi aforizmalarla hicvedilmiştir.

Son olarak dergide bir de ‘Geçen Yıl Bu Haftanın Üfürüğü’ adlı, siyasi ve yöneticilerin vaatlerini takip ederek, yerine getirilmeyen vaatlerin hatırlatıldığı bir bölüm vardır. Yerine getirilmeyen söz, hem sözü hem de söz vereni küçümsemek anlamında, üfürük olarak tanımlanır. Bu köşede de *Fırfirik* toplumun hafızası işlevi görerek siyasetçilere ve yöneticilere verdikleri sözleri hatırlatmaktadır.

Karikatür/Fotomontaj 1: Geçen Yıl Bu Haftanın üfürüğü köşesinden iki örnek

9.2. Karikatür kullanımı

Ele aldığı konu, olay veya aktörleri düşündürme ve güldürme amaçlı abartan ve çarpıtılan resim türü (TDK Sözlüğü) olarak tanımlanabilen karikatür mizah dergileri için olmazsa olmaz bir hiciv enstrümanıdır. Karikatürün en önemli özelliği bir insanın veya bir olayın ayrıntılarına girmeksizin, belirgin vasıflarının abartılarak kısa, düşündürücü ve özlü biçimde güldürü amacıyla çarpıcı şekilde resimlendirilmesidir (Çeviker, 1997). Ancak incelenen *Fırfirik Dergisi*'nin olay, olgu ve aktörlerin karikatürünü çizme konusunda zayıf kaldığı gözlemlenmiştir. Çizer kadrosunun eksikliğinden kaynaklı olarak, dergide yer verilen kişilerin karikatürize edilmesinde, o kişinin belirgin vasıflarının hiciv amaçlı ön plana çıkarılması değil de, herhangi bir çizgi bedenine üzerine ele alınan kişinin gerçek portre fotoğrafı yerleştirildiği, fotomontajlar kullanılmıştır. Bu haliyle derginin karikatürün oluşturduğu güçlü hiciv söyleminden mahrum kaldığı söylenebilir. Söylem daha çok, söz konusu kişilere ilişkin fotoğrafı çizgilere dahil edilen kısa metinlerde yer almaktadır. Yine de aktörlerin gerçek portresinin altına yerleştirilen çizgi bedenlerin, zayıf da olsa zihinlerde o kişiye ilişkin oluşturulmak istenen algının izlerini taşıdığı görülmektedir. Örneğin söz konusu aktör şişmansa, göbekli bir çizgi beden, uzun boylu ise uzun boylu bir çizgi beden kullanılmıştır. Fakat dergide portre fotoğrafla değil de o kişinin belirgin özelliklerine ilişkin çizginin kullanılması oluşturulmak istenen söylemin çok daha güçlü olmasını sağlayabilir. Son sayılarda ise çizginin kullanımı neredeyse yok denecek kadar azalmış, tamamen fotoğraflar üzerinde fotomontaj uygulaması yapılmıştır. Öte yandan ulusal mizah dergilerinde ve gazetelerde bolca kullanılan, ‘strip’ adı verilen, bir karede tamamlanamayan ve bir çok kareden oluşan, vurucu mesajın son karede verildiği bant karikatürler ise *Fırfirik*'te ‘Fizo Dayı’ serisi dışında birkaç adeti geçmemiştir.

Dergide yer alan çizgi-fotoğraf karışımı fotomontajlar güncel toplumsal ve siyasi olaylar çerçevesinde, daha çok siyasetçiler, belediye başkanları, kamu yöneticileri ve Erzurum Spor başkan ve sporcuları bağlamında çizilmiştir. Fizo Dayı tiplemesi dışında Erzurum sosyal hayatına ilişkin olumlu ya da olumsuz temsil edilen başka bir çizgi karakter oluşturulmamıştır.

6.3. Yerel Unsurların Kullanımı

Hangi tür iletişim sürecinde olursa olsun bilerek ya da bilmeyerek seçilen kelime, simge ve ifadelerin altında yatan ve belli bir bağlamda örgütlenen dil, konumlandırıldığı taraf için sürekli ideoloji üretir. Bu söylemsel tasarım mizahta hem çizgi ve hem de sözcüklerle çok daha keskin ve ironik bir söylem üretir. *Fırfırık Dergisi*'nin de ele aldığı konulara ilişkin kullandığı yerel dil, muhalefet söylemini üretmektedir. Dergi genellikle yerelliği yöresel ağız, yerel lakaplar, bölgesel yemek ve geleneklerin yanında bölgesel konuları ön plana çıkararak kullanmıştır. Özellikle de yöresel ağızla, şivenin kendi komikliğini kullanmanın yanı sıra, ele aldığı olay veya aktörlere ilişkin metni yeni bir mizah metnine dönüştürmüştür. Bu yeni metin yerel ağız ile olabildiğince yerel bir forma bürünmüştür.

Yerel dil ile oluşturulan bu mizahi söylem, büyük ölçüde yerel kültürel öğelerin oluşturduğu bir toplumda yaşayan ve bu kültürel öğeleri içselleştiren insanların anlayabileceği çerçevede sınırlı tutulmuştur. Yöresel ağızın yoğun ve saf olarak kullanılması dergiyi hedef kitlesi açısından kapalı bir konuma sokmuştur. Ancak bu sınırlılığın derginin muhalefet söylemi oluşturma potansiyelini zayıflatmaktan ziyade güçlendirdiğini söylemek mümkündür. Öyle ki gülmenin evrensel niteliğini ve mahiyetini parçalayan bu yerellik derginin eleştirel muhalefet söylemini yerel bazda güçlendirmiştir.

Dergi ayrıca şivenin ağır bastığı mizah metinleri sayesinde sözlü kültür ve yerel dilin yazılı formda da yaşatıldığı, korunduğu ve en önemlisi de gelecek kuşaklara aktarıldığı bir mecra olmuştur.

Fırfırık'in halk tarafından beğenilmesinde en büyük etken yerel idarecilere karşı, yer yer argoya da kaçarak, yerel dilin bütün pervasızlığını kullanarak tepki göstermesidir. Erzurum kültüründe bir kişiyi yermek, alay etmek veya övmek için lakap takmak çok sık rastlanan yerleşik bir uygulamadır. Hiciv yöntemini bu kültüre uygun olarak geliştiren *Fırfırık* lakap takmayı bir mizah unsuru olarak yoğun biçimde kullanmıştır. Dergide kullanılan lakap ve ifadelerin yerel ağızda söyleniş biçiminin değiştirilmeden yazıya geçirilmesine özen gösterilmiştir. Özellikle yerel idarecilere yönelik hicivlerinde onların özellik ve eylemlerini tanımlayan yerel lakapların kullanılması tercih edilmiştir. Dergide bir kişiye lakap verilirken statüsü, belirgin fiziksel özellikleri, tavır ve davranışları, eylemleri gibi çeşitli unsurların dikkate alındığını söylemek mümkündür. Örneğin dergide önceki Büyükşehir Belediye Başkanı Ahmet Küçükler şehrin muhtelif yerlerine gerekliliği ve işleyişi tartışılan köprülü alt geçit yapmasından dolayı 'Köprülü Ehmet Paşa', renkli kişiliği ve her taşın altından çıkma özelliğini vurgulamak için Baro Başkanı Faruk

Terzioğluna 'Farfaruk Abi', yine şehrin önceki ilçe belediye başkanlarından olan ve genellikle sert, bilmiş ve tehditkâr konuşmalarıyla bilinen Cenap Köksal Gürdal için 'Cenap Baba', Aziziye İlçe Belediyesi sınırlarında bulunan kaplıcalara verdiği önem nedeniyle Eski Belediye Başkanı Fatih Cengiz için 'Su Guşi Fatih', Büyükşehir Belediyesi'nde Tef-tiş Kurulu Başkanlığı yapmasından ve şüpheci kimliğinden dolayı Palandöken Belediye Başkanı Orhan Bulutlar için 'Kolombo Orhan', Yakutiye Belediye Başkanı Ali Korkut'a hem soy simini çağrıştırması hem de tutumlu karakterinden dolayı pinti ve cimri anlamına gelen Ali Gırgıt ve her şeye evet dediği için Büyükşehir Belediye Başkanı Mehmet Sekmen'e 'Yok Yok Memmet' gibi lakaplar kullanılmıştır. Yine 'Baldodak Heyro', 'Beleş Memmet', Mitil Mustafa, Kor Galalı vs gibi lakaplar da dergide öne çıkan kullanımlar arasındadır.

Diğer yandan dergide yer verilen aktörlerin isimlerin yöresel ağız ile ifade edilişi de bir hiciv yöntemi olarak değerlendirilebilir. Örneğin Adnan'a 'Ednan', Mehmet'e 'Memmet', Ahmet'e 'Ehmet' denilmek suretiyle bu isimler yerel tarzda alay ve küçümseme konusu haline getirilmektedir. Kullanılan yerel dil ve lakaplar, kamusal dili tahakkümü altına alan hegemonik söylemleri parçalamayı başarmıştır. Bu açıdan kullanılan dilin kendisi bile bir muhalefet ögesi olarak düşünülebilir.

6.4. Dergideki Yazı Türleri

Dergideki içerik biçime göre incelendiğinde 148 sayının toplamda 1679 düz yazı, konuşma balonları ya da açıklama metni ile birlikte 2638 adet de karikatür/fotomontajdan oluştuğu tespit edilmiştir (Tablo 2). İncelenen sayıların yıllara göre dağılımıyla yazı türlerinin niceliği karşılaştırıldığında ise, *Fırfirik*'te ilk çıktığı 2003 yılından bu yana düz yazı oranının düştüğü ortaya çıkmıştır. Örneğin 2003'te yayımlanan 7 sayıyla, 2011'deki 32 sayı düz yazı oranı açısından karşılaştırıldığında, sadece 7 sayıda bulan düz yazı oranı toplam oranın % 7'sine tekabül ederken, derginin çıktığı yıllar içerisinde en fazla sayıya ulaşılan 2011 yılında 32 sayıda bu oran %13'ü oluşturmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde dergi giderek daha çok fotoğraf ve fotomontaj ağırlıklı hale gelmiş, ilk sayılarda ki siyasi ve toplumsal yapıya yönelik önemli tenkitlerin yapıldığı yazıların oranı ilerleyen sayılarda azalmıştır. Bu görselleşme şüphesiz derginin eleştirel gücünü azaltmıştır. Ancak gerek okuyucu kitlesinin yazıdan ziyade düşünsel bir çaba harcamadan tüketeceği, kolay anlayabileceği görselliği tercih ettiği ve gerekse yayın sürecinin tüm iş yükünün iki ya da üç kişilik bir yazar ekibiyle yürütüldüğü düşünüldüğünde zaman içerisindeki bu değişim daha da anlaşılabilir hale gelmektedir.

Tablo 2: Fırfirik dergisinin yıllara göre düz yazı ve karikatür/fotomontaj dağılımı

Yıllar	İncelenen sayı	Düz yazı	Karikatür/Fotomontaj
2003	7	112 (%7)	117 (%4)
2004	14	224 (%13)	239 (%9)
2005	23	345 (%21)	392 (%15)
2006	23	248 (%15)	405 (%15)
2007	19	228 (%13)	278 (%11)
2008	4	64 (%4)	86 (%3)
2009	2	26 (%1)	37 (%1)
2011	32	228 (%13)	672 (%26)
2012	13	128 (%8)	234 (%9)
2014	4	48 (%3)	73 (%3)
2015	7	28 (%2)	105 (%4)
Toplam	148	1679	2638

6.5. İçerik konuları

Fırfirik mizah dergisi siyaset ve kamu yönetiminden ekonomiye, spordan eğitime, sağlıktan medya ve çevreyle ilgili konular olmak üzere birçok alana değinmiş, bu alanlarla ilgili eylem ve aktörlere ilişkin mizahi yaklaşımlar sergilemiştir. Tablo 3 incelendiğinde *Fırfirik*'in ulaşılan 148 sayısında en fazla işlenen konunun (% 30 düzyazı-%37 karikatür/fotomontaj) siyaset ve kamu yönetimi olduğu görülmüştür. Bu konuyu takiben en fazla işlenen konu ise %18 düz yazı ve %14 karikatür/fotomontajla spordur. Diğer konular ise sırasıyla % 11 düz yazı, % 9.5 karikatür/fotomontajla sosyal yaşam, % 6 düz yazı, % 5 karikatür/fotomontajla ekonomi, % 3 düz yazı, % 3 karikatür/fotomontajla eğitim ve sanat, % 2 düz yazı, % 2 karikatür/fotomontaj oranıyla da sağlık ve çevredir. konuları işlenmiştir. Dergide belirlenen kategorilere yerleştirilemeyen içerikler ise %22 düz yazı ve %22 karikatür/fotomontajla 'diğer' kategorisini oluşturmuştur.

Bu veriler ışığında *Fırfirik*'in genelde siyaset ve spor gibi konuları ele aldığı ekonomi, eğitim, sağlık, çevre ve sanat gibi toplumsal yapının diğer unsurlarını daha az işlediği görülmektedir.

Tablo 3: Fırfirik dergisinin yıllara göre içerik konuları

	2003		2004		2005		2006		2007		2008		2009		2011		2012		2014		2015		Toplam				
	D	K	D	K	D	K	D	K	D	K	D	K	D	K	D	K	D	K	D	K	D	K	D	K	D	K	
Siy. ve Kamu Yön.	47	73	83	72	126	165	57	104	44	62	18	24	5	16	50	263	41	118	18	31	12	53	501	981	501	981	(%37)
Sosyal Yaşam	15	12	15	30	32	35	31	44	37	43	7	11	3	2	29	38	9	13	3	8	2	13	183	249	183	249	(%9.5)
Ekonomi	10	2	6	13	16	10	20	22	12	17	3	8	4	4	13	22	9	17	2	6	1	4	96	125	96	125	(%5)
Sağlık	3	-	3	5	8	4	6	5	7	4	2	6	1	2	4	17	2	7	1	2	-	2	37	54	37	54	(%2)
Eğitim	2	3	5	7	9	5	13	12	6	12	1	4	1	3	4	25	6	8	4	2	-	4	51	85	51	85	(%3)
Spor	20	14	50	54	70	58	42	40	40	41	12	16	6	6	35	78	18	25	7	12	5	15	305	359	305	359	(%14)
Çevre	2	-	4	2	7	4	9	15	4	9	-	2	-	1	3	17	1	3	2	2	-	3	32	58	32	58	(%2)
Medya	3	2	16	3	15	7	6	9	6	12	2	4	-	-	4	21	3	6	1	3	-	1	56	68	56	68	(%2.5)
Sanat	2	1	6	5	5	8	7	11	6	8	2	4	2	2	12	16	7	12	3	5	4	6	56	78	56	78	(%3)
Diğer	8	10	36	48	57	96	57	143	66	70	17	7	4	1	74	175	32	25	7	2	4	4	362	581	362	581	(%22)
Toplam	112	117	224	239	345	392	248	405	228	278	64	86	26	37	228	672	128	234	48	73	28	105	1679	2638	1679	2638	(%100)

6.6. Siyaset ve Kamu Yönetimi

İncelenen sayılar içerisinde dergide siyaset ve kamu yönetimi kategorisinde hem düz yazı (%37) hem de karikatür/fotomontaj (%37) olarak en fazla belediye başkanları konu edilmiştir. İkinci sırada düz yazıda %32, karikatür/fotomontajla % 34'le milletvekilleri, bunun peşi sıra diğer kamu yöneticilerine yönelik yazı ve görseller gelmektedir. Yerel medyanın belli başlı haber kaynaklarının ildeki belediye, milletvekili ve kamu yöneticileri olduğu düşünüldüğünde çıkan oran normal görünmektedir. Ancak özellikle belediye başkanları ve siyasilerin hiciv yoluyla eleştirildiği dergide çevre, su, görüntü kirliliği, ulaşım ve trafik sorunu gibi alt kategorilerin bulunduğu hizmet yetersizliği konusunun az olarak ele alınması dikkat çekmektedir (Tablo 2).

Tablo 4: Siyaset ve kamu yönetimi kategorisinin alt kategorilere göre dağılımı

SİYASET VE KAMU YÖNETİMİ	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/ Fotomontaj
Belediye başkanları	185 (%37)	362 (%37)
Milletvekilleri	161 (%32)	331 (%34)
Diğer Kamu Yöneticileri	55 (%11)	103 (%10.5)
Hükümet, Partiler ve İl Başkanlıkları	41 (%8)	118 (%12)
Hizmet yetersizliği	48 (%10)	42 (%4)
Halkın siyasilere karşı tutumu	11 (%2)	25 (%2.5)
Toplam	501	981

Fırfirik'in her sayıda bedavadan milletvekili adayı olan ve seçilen milletvekillerine, koltuğa yapışık kalan ve hiç bir icraatı olmayan bürokratlara söyleyecek bir lafı vardır ve bunu ya direk kendilerine ya da yakınındaki kişiler üzerinden dolaylı olarak ifade eder. Örneğin Erzurum'da hiç tanınmayan, aday adayı belirleme sürecinde kulislerde bile konuşulmayan Fazilet Dağcı Çığlık'ın Adalet ve Kalkınma Partisi'nden aday gösterilmesi ve milletvekili seçilmesini *Fırfirik* birçok sayısında malzeme yapmış, milletvekilliğini hak etmediğini iddia etmiş, Erzurum hakkında bilgi sahibi olmamasını eleştirmiş, kimi zaman ailesi üzerinden bu durumu hicvetmiştir. *Fırfirik* aynı şekilde 2015 Haziran seçimlerinde Erzurum halkı için sürpriz bir aday olan ve milletvekili seçilen Zehra Taşkesenlioğlu'nu da hem adaylık sürecinde hem de seçildiği dönemde eleştiri konusu etmiştir. Öyle ki bedavacılığıyla ünlü 'Beleş Memmet' tiplemesi, milletvekili adaylarının milletvekili olmayı hak etmeyen kişiler olduğunu, Erzurum halkının bu durumu gözetmeden ezbere oy verdiğini ima ederek milletvekilleri için "madem onlar beleş milletvekili oldu, ben de beleş bakanlık istiyorum" diye talepte bulunmuştur (2 Ağustos 2007: 4).

Karikatür/Fotomontaj 2: Fırfirik'in farklı sayılarından Erzurum milletvekilleri Fazilet Dağcı Çığlık ve Zehra Taşkenelioğlu'nun konu edildiği bazı görseller.

Şehirdeki kamu yöneticileri de derginin sivri dilinden paylarını almışlardır. Bazen konuşma biçimleri, bazen fiziksel özellikleri mizaha konu edilmiş olsa da daha çok Erzurum'a hizmetleri noktasında değerlendirilmiş, bu konudaki eksikleri *Fırfirik*'in gözünden kaçmamıştır. Örneğin Tarım İl Müdürü ve Turizm İl Müdürü'nün güçlü referanslarla bu makamlara geldiğini anımsatarak, hiç bir iş yapmadıkları konusunda birçok karikatür ve kısa yazılara yer verilmiştir. 25 Ocak 2012 tarihli sayıda başarısızlıkları, tüm eleştiri ve tepkilere rağmen 10 yılı aşkın bir süredir Turizm İl Müdürü olan ve hiçbir şey yapmadığıyla eleştirilen Fikret Öztürk'ün arkasında Sağlık Bakanı Recep Akdağ'ın olduğu belirtilmiştir (Karikatür/Fotomontaj 3). Ayrıca dergide 13 kez görevden alınan ve her seferinde mahkeme kararı ile geri dönen, sonunda merkeze alındığı Ankara'da yaş haddinden emekli olan Eski Milli Eğitim Müdürü Fevzi Budak'ın bu durumu birçok kez hicvedilmiştir (Karikatür/Fotomontaj 3).

Karikatür/Fotomontaj 3: Turizm İl Müdürü Fikret Öztürk'ün Bakan referansıyla göreve geldiğine ve Erzurum için fiyasko olduğuna ve İl Milli Eğitim Müdürü Fevzi Budak'ın görevden alınmalarına dair yapılan mizaha örnekler

Özellikle dönemin iktidar partisi (Adalet ve Kalkınma Partisi) dergide sıklıkla adam kayırma, liyakatsiz kişilere makam sağlama gibi konularda eleştirilmiştir (Karikatür/Fotomontaj 4).

Karikatür/Fotomontaj 4: İktidar partisinin yönetici atamalarındaki kriterlerinin hicvedildiği bir örnek

Hükümet ve Adalet ve Kalkınma Partisi ise genellikle yerel yönetici, bürokrat atamaları ve milletvekili adaylarını belirleme çerçevesinde eleştirilmektedir. Derginin en fazla dert edindiği meselelerden birisi şehirdeki kamu yöneticilerinin Erzurumlu olmaması ve Erzurum'u tanımamalarıdır. Bu çerçevede hükümet tarafından Erzurum'un yandaşlara peşkeş çekildiğine dair vurgular yapılmaktadır. Örneğin 3 Ağustos 2005 tarihli derginin kapağında Erzurum'a genel sekreter olarak gelen Konyalı bir bürokratin atama öyküsü, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Mevlana biçiminde gösterilerek, Mevlana'nın ünlü 'Ne olursan gel' ifadeleri eşliğinde eleştirilmektedir. Ayrıca milletvekili adaylarının belirlenmesinde de Erzurum delegelerinin kararlarının hiçe sayıldığı vurgulanarak hicvedilmiştir.

Karikatür/Fotomontaj 5: Farklı sayılardan şehre atanan yöneticilerin Erzurumlu olmamasının ve aday belirleme sürecinin eleştirildiği karikatürler

Diğer yandan hizmet eksiklikleri noktasında, belediyeler musluk suyunun kirliliği, yolların bozuk oluşu, çöplerin yeterince toplanmaması noktasında eleştirilmiştir. Ulaşım problemleri ise daha çok otobüs ve minibüs şoförlerinin halka yönelik kaba tutumu ve trafik kurallarını hiçe saymaları bağlamında irdelenmiştir.

Fırkırık'te halk çoğunlukla bilinçsiz kendisi için rasyonel seçimi yapamayacak biçimde temsil edilmiştir. Öyle ki halk ezildiğinin farkında değildir ve fazlasıyla kadercidir. Bir karede Erzurum'da Ramazan aylarının daimi menüsü olan çorba, kıyma, kadayıfla Erzurum insanının siyasi tercihi karşılaştırılıp mutaassıplığı vurgulanırken, diğer bir karede üslup daha da sertleştirilip seçmen odun yerine koyulmuştur.

Karikatür/Fotomontaj 6: Fırfirik'te halk temsiline ilişkin örnekler

6.7. Spor

Dergide sporla ilgili konuların büyük çoğunluğunu %79 düz yazı, %74 karikatür/montajla Erzurum Spor futbol takımı oluşturmuştur. Şüphesiz bunda dergi sahibi Vedat Refayeli'nin Erzurumspor sevdalısı olmasının ve uzunca bir süre spor muhabirliği yapmasının katkısı büyüktür. Diğer yandan 25. Kış Üniversite Oyunları kapsamında düzenlenen 2011 Kış Üniversite Oyunları Erzurum'un ev sahipliğinde yapıldığından, bu etkinliklere ilişkin de %14 düz yazı, %15 karikatür/fotomontaj olduğu tespit edilmiştir. Diğer spor dallarına ilişkin ise %5 ile düz yazı, % 7 ile karikatür/fotomontaj yer almıştır. Şehrin spor olanakları ve tesislerine ilişkin içerik ise düz yazı ve karikatür/fotomontajda toplamda %6 ile sınırlı kalmıştır.

Tablo 5: Spor kategorisinin alt kategorilere göre dağılımı

SPOR	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/Fotomontaj
Spor Kuruluşları (Erzurum spor)	241 (%79)	268 (%74)
Kış Oyunları	42 (%14)	53 (%15)
Diğer spor dalları	15 (%5)	25 (%7)
Olanaklar, tesisler	7 (%2)	13 (%4)
Toplam	305	359

Bu veriler ışığında *Fırfirik* için sporun büyük ölçüde futboldan ibaret olduğu söylenebilir. Öyle ki futbol haberlerinin diğer spor dallarına göre ezici oranda fazlalığı ve bu içeriklerde kullanılan dil spor medyasında hegemonik erkekliğin *Fırfirik*'te yeniden kurulduğunu göstermektedir. Erzurum sporla ilgili yazı ve karikatürler takımın, futbolcuların ve yöneticilerin başarısızlıkları bağlamında çerçevelenmiştir. Takımdaki oyuncular performanslarını tam anlamıyla ortaya koymadıkları, taraftarlar tribünü doldurmadıkları, iş adamları ve yöneticiler kulübe maddi destek vermedikleri, kulüp başkanları ise yanlış taktiklerinden dolayı *Fırfirik*'in hedefi haline gelmiştir. Takımın sürekli başkan değiştirmesi ve her başkan döneminde kötüye gidişi de dergide sık sık gündeme gelmiş ve sert bir mizahi üslupla eleştirilmiştir.

Karikatür/Fotomontaj 7: Erzurumspor'un eleştirildiği yazı ve fotomontajlardan oluşan örnekler.

Dergideki diğer spor dallarıyla ilgili haberler ise çoğunlukla, kış oyunlarıyla gündeme gelen kayak, buz hokeyi ve curling gibi kış sporları için yapılan tesislerle ilgili olmuştur. Diğer yandan bu tür spor dallarının müsabakaları *Fırfirik*'te ya bir olumsuzluk yaşanmasıyla ya da önemli bir başarı olduğunda gündeme gelmektedir. Örneğin buz hokeyi ile ilgili bir müsabaka haberi, Kocaeli'nde yapılan maçta çıkan kavgadan dolayı gündeme gelmiş, DSİ Bayan Basketbol takımı ise birinci lige çıkmasından dolayı dergide yer bulmuştur. Bu çerçeveden değerlendirildiğinde derginin spora bakış açısı Erzurumspor futbol takımının başarısızlıklarıyla sınırlı kalmış, spor politikalarına yönelik bir eleştirel söylem geliştirmede zayıf kalmıştır.

6.8. Sosyal Yaşam

Sosyal yaşam kategorisinde dergide %46 düz yazı, %47 karikatür/fotomontajla bölgesel sorunlara ilişkin içerikler yer almıştır. Dini konular, toplumsal inanç ve gelenekler ise %17 düz yazı, %14 karikatür/fotomontajla ikinci sırada gelmektedir. Üçüncü sırada %13 düz yazı, %13 karikatür/fotomontaj oranıyla kadın erkek ilişkileri, bunu takiben %13 düz yazı, %13 karikatür/fotomontajla da suç ve asayiş olayları yer almıştır (Tablo 6). *Fırfirik* bölgesel sorunları gerek halkın, gerekse oluşturduğu tiplerinin ağzından dile getirmiştir. İşsizlikten, eğitimsizliğe ve yatırım eksikliğine kadar birçok konuyu gündeme almıştır.

Tablo 6: Sosyal yaşam kategorisinin alt kategorilere göre dağılımı.

SOSYAL YAŞAM	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/Fotomontaj
Bölgesel sorunlar	84 (%46)	118 (%47)
Dini konular, toplumsal inanç ve gelenekler	31 (%17)	36 (%14)
Kadın-Erkek İlişkileri	25 (%14)	31 (%13)
Suç ve asayiş olayları	17 (%9)	31 (%13)
Arkadaşlık-Komşuluk	10 (%6)	21 (%8)
Köy-kent yaşantıları	4 (%2)	2 (%1)
Tarihi miras, kahramanlar, atasözleri	6 (%3)	2 (%1)
Değişen değerler	6 (%3)	8 (%3)
Toplam	183	249

Suç ve asayiş olayları kapsamında şehirde bir ara oldukça sık yaşanan kavga ve bıçaklama olayları ele alınmış, bu çerçeve de hem halkın sorunlarına çözüm yolu olarak şiddeti tercih etmesi, hem de başta Emniyet Müdürü ve Vali olmak üzere yöneticilerin asayiş sağlama konusundaki ilgisizliği eleştirilmiştir.

Karikatür/Fotomontaj 8: Şehirdeki bıçaklama olaylarının ele alındığı karikatür ve yazı (8 Ekim 2003)

Dini konular, toplumsal inanç ve geleneklerle ilgili içeriklerde *Fırfirik* çoğunlukla toplumun mutaassıp tarafını kıyasıya hicvetmiştir. Özellikle Ramazan aylarındaki kavga olaylarının artmasını her Ramazan dönemi gündeme alarak, Ramazan klasiği haline gelen bu tür olayları tenkit etmiştir. Diğer yandan müslümanlığı ve ibadetleri sadece bir aya sığdırmaya yönelik yaklaşımı da mizah yoluyla eleştirmiştir.

Karikatür/Fotomontaj 9: Farklı sayılarda Erzurum insanının Ramazan ayına yaklaşım biçiminin hicvedildiği bir karikatürler (8 Ekim 2003)

Kadın erkek ilişkileri kapsamında genellikle evlilik ve aile ilişkileri konu edilmiştir. Kadınlar genellikle ev içinde eşini bekleyen, eşi eve geç geldiği ya da eşi evdeki temizlik düzenini bozduğu için tartışma ortamı çıkaran huysuz ve yasaklayıcı bir profile sahiptir. Bu yönüyle dergi toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üretmiştir. Diğer yandan arka kapakta 'Gözüz Gönlüz Açılın' köşesinde olduğu gibi dergide hemen her sayıda yer alan serilerle de kadın, erkek arzusunun bir nesnesi olarak temsil edilmiştir. Dergide kadınların kamusal alandaki sorunlarına yönelik herhangi bir gündem oluşturulmamıştır.

Karikatür/Fotomontaj 10: Fırfirik'te kadın temsiline dair örnekler

6.9. Ekonomik Yaşam

Ekonomi kategorisinde en fazla içeriği %33 düz yazı, %30 karikatür/fotomontajla iş adamları oluşturmuştur. İş adamları dergide giyim, sosyal hayatı ve belirgin kişisel özellikleri ön plana çıkarılarak daha çok magazinel boyutuyla ele alınmıştır. Hayat pahalılığı/geçim güçlüğü konusundaki içerikler ise ekonomi kategorisinde %27 düz yazı, %30 karikatür/fotomontaj oranıyla iş adamlarından sonra ikinci sırada gelmektedir. Erzurum'da soğuk iklim ve kış mevsiminin uzunluğu nedeniyle başa çıkılması gereken en önemli mesele yakıttır. Bu yüzden *Fırfirik* sürekli kömür ve doğalgaz fiyatlarının yüksek oluşunu gündeme getirmiş, çeşitli karikatürlerle hicvetmiştir. Ayrıca esnafın işlerinin iyi gitmemesi, tüketim mallarının fiyatlarının yüksek oluşu gibi konular da birçok kez işlenmiştir.

Tablo 7: Ekonomik yaşam kategorisinin alt kategorilere göre dağılımı

EKONOMİ	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/Fotomontaj
İş Adamları	31(%33)	37 (%30)
Hayat pahalılığı, geçim güçlüğü	26 (%27)	36 (%30)
İşsizlik	21 (%22)	22 (%18)
Çalışanlar	9 (%9)	17 (%13)
Esnaf, seyyar satıcılar	9 (%9)	12 (%9)
Toplam	96	125

Karikatür/Fotomontaj 11: Fırırık'ın farklı sayılarından hayat pahalılığı/yaşam güçlüğüne dair örnekler.

İşsizlik ile ilgili konular ise %22 düz yazı, %18 karikatür/fotomontaj oranında ele alınmıştır. *Fırırık* işsizliği hem halkın kronik bir problemi olarak, hem de siyasilerin çözmeye muktedir olmadıkları bir konu olarak sunmaktadır.

Karikatür/Fotomontaj 12: Farklı sayılardan işsizliğin işleniş biçimine örnekler.

6.10. Sağlık

Sağlık konusunda toplamda 37 düz yazı, 54 adet de karikatür/fotomontaj tespit edilmiştir. Bu içeriklerin çoğunu %76 düz yazı, %80 karikatür/fotomontajla sağlık personeli ile olanlar oluşturmuştur. Sağlık hizmetlerine ilişkin içerik ise %24 düz yazı, %20 karikatür/fotomontajla sınırlı kalmıştır.

Tablo 8: Sağlık kategorisinin alt kategorilere göre dağılımı

SAĞLIK	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/Fotomontaj
Sağlık personeli	28 (%76)	43 (%80)
Sağlık Hizmetleri	9 (%24)	11 (%20)
Toplam	37	54

Dergide çoğunlukla doktor ya da hemşire gibi sağlık çalışanları asli meslekleriyle ilgili olmaktan ziyade bir başka senaryonun figüranları olarak yer almış veya özellikle doktorluk Eski Sağlık Bakanı Recep Akdağ ve milletvekili Muzaffer Güzelyurt'un meslekleri olarak yer almıştır. İncelenen sayılar içerisinde sağlık personelinin yeterliliğine ilişkin herhangi bir değerlendirmeye rastlanılmamıştır. Diğer yandan sağlık hizmetleri konusunda ise yeşil kartlı sayısının artması, şehre yapılması planlanan hastane binasının iptal edilmesi gibi konulara odaklanarak sağlık politikalarına ilişkin eleştirel bir tavır ortaya konulmuştur.

Karikatür/Fotomontaj 13: Farklı sayılardan sağlık konusuna ilişkin örnekler.

6.11. Eğitim

Eğitimle ilgili içerikler değerlendirildiğinde en fazla oran %55 düz yazı, %63 karikatür/fotomontajla üniversite yönetimi ilgili konulardan oluşmaktadır. Öğrenciye ilişkin içerikler ise %37 düz yazı, %28 karikatür/fotomontaj oranına sahiptir. Öğretim Üyesi/Öğretmen tavır ve davranışları ise %8 düz yazı, %9 karikatür/fotomontajla üçüncü sırada yer almıştır.

Tablo 8: Eğitim kategorisinin alt kategorilere göre dağılımı

EĞİTİM	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/Fotomontaj
Üniversite yönetimi	28 (%55)	53 (%63)
Öğrenci	19 (%37)	24 (%28)
Öğretim Üyesi/Öğretmen tavır ve davranışları	4 (%8)	8 (%9)
Toplam	51	85

Dergide üniversite ilgili konularda genelde üniversite yerleşkesine girmek için elektronik geçiş sistemine sahip turnikelerin koyulması, üniversite kampüsünde yollara araçların daha yavaş seyahat etmesi için atlatmaların yapılması, üniversite ve öğretim üyelerinin halktan kopukluğu mizahi biçimde ele alınmış, bu konuda özellikle Atatürk Üniversitesi'nin Eski Rektörü Prof. Dr. Yaşar Sütbeyaz eleştirilmiştir.

Karikatür/Fotomontaj 14: Farklı sayılardan üniversitenin halktan, şehirden kopuk olduğuna ilişkin karikatürler

Öğrenci ise *Fırfirik* için esnafın velinimetidir. Birçok yazılı ve görsel metinde öğrencilerin Erzurum halkı ve esnafı için bir velinimet olduğuna ilişkin vurgu yapılmıştır. Üniversite yönetiminden de özellikle öğrencilerin şehirle bağlarını güçlendirecek uygulamalar beklenmektedir.

Karikatür/Fotomontaj 15: Erzurum esnafının üniversite öğrencisine bağımlılığını anlatan bir karikatür.

Öte yandan dergide Erzurum'da ikinci üniversite (Erzurum Teknik Üniversitesi) kurulma haberi, şehrin ekonomisine yapacağı katkılar dışında, şehir magandalarının musallat olacağı yeni kız öğrenciler geleceği için sinsiz bir gülümseme ile bıyıklı buran erkek ile karikatürize edilmiştir (Karikatür/Fotomontaj 16). Dergideki bu ve buna benzer temsiller üniversitedeki kız öğrencilerin yaşadıkları problemlerden ve iyi niyetlerinden yaralanarak onları tuzağa çeken, körpe bir yaşamın trajediye çeviren toplumsal bir yaraya işaret etmesi bakımından önemlidir.

Karikatür/Fotomontaj 16: Fırfirik'te çizilen üniversite kızlarını tuzağa düşürmeye çalışan maganda tiplemesi

Ayrıca *Fırfirik* Erzurum'un ikinci üniversitesi olan Erzurum Teknik Üniversitesi'ni kurulduğu günden bu yana yeterince gelişmediğinden ve öğrenci sayısının istenilen düzeye gelmediğinden dolayı Rektör Prof. Dr. Muammer Yaylalı nezdinde eleştirmiştir.

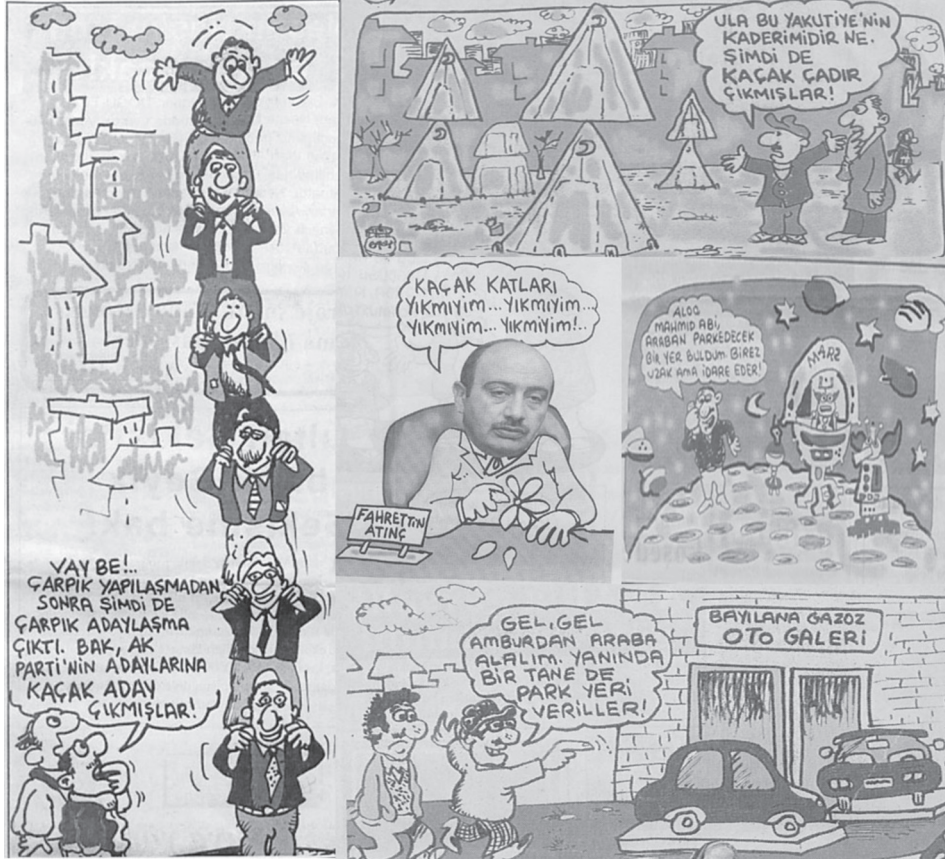
Karikatür/Fotomontaj 17: Erzurum Teknik Üniversite'nin tek başına gelişme gösteremediğine ilişkin yapılan bir fotomontaj.

6.12. Çevre

Fırfırık dergisinde çevre ile ilgili içeriklerin çoğunluğunu %38 düz yazı, %33 karikatür/fotomontajla iklim konusu oluşturmaktadır. Bu içeriklerde genellikle Erzurum ikliminin tipik özellikleri bağlamında kar yağmaması ya da çok yağması, kışın erken gelmesi ve sert geçmesi gibi konular yer almaktadır. Düz yazı ve karikatür/fotomontajla toplamında %20'lik orana sahip olan çarpık kentleşme ve çevre kirliliği konularında ise kaçak yapılaşma, şehirdeki park problemi, ucuz kömür tüketiminden kaynaklanan hava kirliliği gibi meseleler irdelenmiştir.

Tablo 9: Çevre kategorisinin alt kategorilere göre dağılımı

ÇEVRE	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/Fotomontaj
İklim	20 (%63)	28 (%49)
Kaçak, yapılaşma, çarpık kentleşme kaçak katlar, park sorunu	9 (%28)	13 (%22)
Çevre kirliliği	3 (%9)	17 (%29)
Toplam	32	58

Karikatür/Fotomontaj 18: Fırfirik'in çeşitli sayılarında kaçak kat ve par problemine yönelik karikatürlerinden örnekler

6.13. Medya

Fırfirik medya ve gazetecileri de konu edinmiştir. Medya konusuna yönelik içerikler değerlendirildiğinde en fazla oranı %46 düz yazı, %51 karikatür/fotomontajla gazeteciler almakta, bunu takiben %22 düz yazı, %20 karikatür/fotomontajla gazetecilik örgütleriyle ilgili unsurlar gelmektedir. Bu içeriklerde genellikle gazetecilerin sosyal yaşamına ve kişiliklerine ilişkin magazinelle yaklaşım ağır basmaktadır. Gazetecilik örgütlerine ilişkin içeriklerde ise cemiyet seçimleri, başkan adayları ve kazananlarla ilgili bilgiler mevcuttur.

Tablo 10: Medya kategorisinin alt kategorilere göre dağılımı

MEDYA	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/ Fotomontaj
Gazeteciler	26 (%46)	35 (%51)
Gazetecilik örgütleri	12 (%22)	14 (%20)
Gazetecilik etiği	9 (%16)	12 (%19)
Gazeteci-kaynak ilişkileri	9 (%16)	7 (%10)
Toplam	56	68

Medya ve gazetecilikle ilgili eleştiriler %16 düz yazı, %19 karikatür/fotomontajla gazetecilik etiği ve %16 düz yazı, %10 karikatür/fotomontajla gazeteci-kaynak ilişkileri konularında yoğunlaşmıştır. Özellikle cesur gazetecilik yaptıklarını iddia eden gazetecileri eleştirerek, karikatürlerde kendi ağızlarından cesur olmadıkları itiraf ettirilmiştir. 'Nevriye Eze' tiplmesi kendisine mahallede dedikoducu ve iftiracı kimliğiyle tanıdığını, bundan rahatsız olduğunu ifade eden ve nasıl kurtulacağını soran genç bir kıza, bu dedikodu yapma ve iftira atma potansiyelini boşa harcamamasını ve hemen bir gazeteye müracaat ederse hiçbir gazetenin onu kaçırmayacağını söyleyerek, gazetecilik ve gazetecilerdeki ahlaki yapıya yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Öte yandan Baldodak Heyro 7 Nisan 2004'deki köşesinden yerel basına 'giden ağız gelen paşam'cı tavrından dolayı methiyeler düzerek, yalakalığı onlardan öğrendiğini söylemektedir.

Karikatür/Fotomontaj 19: Farklı sayılardan gazeteci-yerel yönetici ilişkisini ele alan örnekler

Dergide yerel medyaya yönelik en sert eleştiriler 'En Entelektüel' yazı serisinden yapılmıştır. Öyle ki bu köşede yerel medya muhabirlerinin niteliksizliğinden duyarsızlığına, örgütlenme yapısı ve etik dışı davranışlarına kadar birçok konuya değinilmiştir. 27 Ağustos 2003 tarihli Recep Kapucu'nun yazdığı 'En-Entelektüel' köşesinde dergiye verilen reklamların içeriği belirlemeye yönelik potansiyel bir ödül veya ceza olarak kullanıldığına dair önemli ipuçları vardır. Buna göre bir önceki sayının 'en-entelektüel' köşesinde Erzurum'da Fetullah Gülen cemaatine ait Aziziye Eğitim Kurumları'nın okul birincisi olarak o dönemin Sağlık Bakanı Recep Akdağ'ın Oğlu Ramazan'ı birinci göstermeleri sorgulanarak, neden birinci yapıldığına dair açıklama istenmiştir. Bu yazıdan sonra Aziziye Eğitim Kurumları'nın hem *Fırfirik*'e, hem de Recep Kapucu'nun sahibi olduğu Güncel FM'e reklam vermeyi kestikleri ifade edilmiştir. Aynı yazıda ayrıca Erzurum yerel medyasının söz konusu eğitim kurumuna yönelik ima edilen gerçeklerin üstüne gitmemesinin 'ya reklamı keserlerse' kaygısından kaynaklandığı vurgusu yapılmıştır.

Diğer yandan Vedat Refayeli'nin çizdiği 'Ak Parti Yönetimi Ne İş Yapar?' karikatürünün altına düştüğü nottaki Parti yöneticilerinin buna kızabileceği, başına bir şeyler gelebileceği konusundaki kaygıları da direk müdahale olmasa bile gazetecilerin bu müdahalelere ilişkin içsel bir otokontrol kurduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir.

Bu ifade ve kaygılardan da anlaşıldığı üzere genel olarak yerel basında özel olarak da *Fırfirik Dergisi*'nde giderek uysallaşan dilin nedeni iktidar baskısı ve ekonomik ambargodur.

Karikatür/Fotomontaj 20: 7 Nisan 2004 tarihli sayıda çıkan Ak Parti Yönetimi Ne İş Yapar adlı karikatür

Sanat kategori altında yer alan içerikler açısından değerlendirildiğinde *Fırfirik* %96 düz yazı, %91 karikatür/fotomontajla büyük çoğunlukla sanatçı ve yazar dünyası konusunda içerik üretmiştir. Bu konuda özellikle Erzurum'a gelen ses ve sinema sanatçıların haberlerine yer verilmiş, Erzurum'daki yerel sanatçılar ise 'kim, kiminle, nerede' şeklinde magazinel boyutta değerlendirilmiştir. Bu başlık altında %2 düz yazı, %9 karikatür/fotomontajla sanata duyulan ilgi ve teşvik kategorisinde ise genelde ses ve sinema sanatçılarının popülerliği, yaşam tarzları ve standartları ön plana çıkartılarak halk tarafından sanatçılara duyulan özentinin resmedildiği, popüler kültüre ilişkin belirgin örnekler göze çarpmaktadır.

Tablo 11: Sanat kategorisinin alt kategorilere göre dağılımı

SANAT	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/Fotomontaj
Sanatçı dünyası	54 (%96)	71(%91)
Sanata duyulan ilgi ve teşvik	2 (%4)	7 (%9)
Toplam	56	78

Bu açıdan değerlendirildiğinde incelenen sayılar kapsamında *Fırfirik* sanatı sadece ses ve sinema sanatçılarıyla sınırlandırarak, çok dar bir çerçevede ele almıştır. Mimari, edebi ve diğer güzel sanatları gündeme alacak, Erzurum'da sanata verilen değere ve sanatçı yetişmesine dair yapılacak ilişkin bir içerik bulunamamıştır.

6.14. Diğer

Yukarıdaki kategorilerin hiç birisine yerleştiremeyen içeriklerin oluşturduğu 'Diğer' kategorisinde genellikle derginin abone parasını vermeyenlerin uyarıldığı hatta deşifre edildiği, abone parasını düzenli ödeyenlerin fotoğraflarının da koyularak ödüllendirildiği, *Fırfirik* yazar ekibinin çevresindeki kişilerin sosyal yaşamıyla ilgili içerikler ve giyim tarzlarının eleştirildiği 'kim şık kim rüküş köşesi', Erzurum esnafı ve kamu yaşamında kimin çayı içilir, kim misafirperver şeklinde değerlendirmelerin yapıldığı 'Çayı içilecek Oğullar', kadın bedeninin teşhir edildiği 'Gözüz Gönnüz Açılsın' ya da fotomontajla oluşturulan absürt fotoğrafların sunulduğu 'Gözüz Gönnüz Kapansız' adlı bölümler yer almaktadır.

Tablo 12: Diğer kategorisinin oranı

DİĞER	Sayı (Yüzde)	
	Düz yazı	Karikatür/Fotomontaj
Toplam	362	581

Sonuç ve Öneriler

Fırfirik gerek biçimi, gerek içeriği ve gerekse konulara yaklaşım biçimi çerçevesinde Doğu Anadolu'nun ilk ve tek mizah dergisi olma özelliği taşımaktadır. Mizah dergileri hitap ettikleri toplumun ihtiyaçlarını karşılayabildikleri ve gündemi yakalayabildikleri ölçüde başarılı olabilirler. Bu açıdan düşünüldüğünde *Fırfirik* toplumdaki değişimleri görmüş, gündemi yakalamış ve toplum tarafından benimsenmiştir⁵.

Fırfirik dergisi kullandığı dil, ele aldığı konular, aktörler ve hedef kitlesi açısından değerlendirildiğinde yerelliğin bütün unsurlarını barındırmaktadır. Bu yönüyle dergi tam bir yerel neşriyattır. Dergide yöresel ağız en saf haliyle ve yoğun biçimde kullanılmış, yerel idarecilere karşı yer yer argoya da kaçarak, yerel dilin bütün pervasızlığı kullanılarak, mizah yoluyla eleştirel bir tavır takınılmıştır.

Yerel dil ile oluşturulan bu mizahi söylem, yerel kültürel öğelerin belirgin olduğu bir toplumda yaşayan ve bu kültürel öğeleri içselleştiren insanların anlayabileceği çerçevede sınırlı tutulmuştur. Bu durum dergiyi mesajların kapsamı açısından sınırlı bir konuma soksa da, hedef kitlesi açısından bu sınırlılığın derginin muhalefet söylemi oluşturma potansiyelini zayıflatmaktan ziyade güçlendirdiği söylemek mümkündür. Öyle ki gülmenin evrensel niteliğini ve mahiyetini parçalayan bu yerellik, derginin eleştirel muhalefet söylemini yerel bazda güçlendirmiştir. Yani kullanılan yerel dilin kendisi bile, kamusal hegemonik dili parçalayarak, tek başına muhalefet söylemi oluşturmuştur.

Dergi ayrıca yöresel ağızın, yerel lakap ve kullanımların ağır bastığı mizah metinleri sayesinde sözlü kültür ve yerel dilin yazılı formda da yaşatıldığı, korunduğu ve en önemlisi de gelecek kuşaklara aktarıldığı bir mecra olmuş, yerel sözlü kültürün sürdürülebilirliğini ve sürekliliğini sağlamada önemli bir rol üstlenmiştir.

İncelenen sayılar çerçevesinde *Fırfirik* daha çok siyaset ve kamu yönetimi ile Erzurum Spor futbol takımına yönelik içeriklere ağırlık vermiştir. Genel itibarıyla yerel idare ve kurumların (belediye, valilik, çeşitli il müdürlükleri, siyasi partilerin il başkanlıkları, baro ve diğer sivil toplum kuruluşları) uygulama ve politikalarına yönelik eleştirel bir tavır alındığı gözlemlenmiştir. Özellikle, yerel idari yöneticiler eleştirilmiş; hiciv yoluyla Erzurum halkı, yöneticilerin faaliyetleri, kamu kurum ya da kuruluşlarının işleyişinden haberdar edilmiştir.

Karikatürler/fotomontajlar ve ele alınan konular bakımından değerlendirildiğinde, eleştirilerinin objesi olarak çoğunlukla belediye başkanlarının tercih edildiği görülmüştür. Bu durum belediyelerin yerel basın açısından öncelikli haber kaynaklarından birisi olması açısından doğal olarak karşılanabilir.

5) Derginin sahibi Vedat Refayeli katıldığı bir televizyon programında dergini çıkmadığı dönemlerde, toplumun her kesiminden derginin yeniden çıkması konusunda talepler geldiğini belirtmiştir (<https://www.youtube.com/watch?v=GhI8ebYtw-k>).

Fırfirik Erzurum yerel basınına siyasal iktidara karşı yeni ve alternatif bir eleştirelilik kazandırmış, toplumun bastırılmış duygu ve ifadelerinin dile getirildiği, mecra olmayı başarmıştır. Derginin bütünüde olmasa bile, yine de siyasal ağırlıklı, eleştirel bir söylem göze çarpmaktadır. Özellikle siyasalere ve kamu yöneticilerine karşı var olan politik gerçeklik çeşitli biçimlerde eleştirilmektedir.

Diğer yandan dergide politiklardan/eylemlerden çok aktörler ön plana çıkarılmaktadır. Bu yaklaşımın, eylemlerin gerçek faillerini topluma teşhir etmenin yanında, yöneten/yönetilen karşıtlığını belirginleştirdiği ve çoğu kere eylemi/politikayı aktörün gerisine iterek kişiselleştirip, zamanla önemsizleştirdiği söylenebilir. Derginin bu tavrı, okura olumsuzlukla ilgili bir 'kurban' verme geleneğinin bir uygulaması şeklinde yorumlanabilir. Bu haliyle dergi problemlere yönelik eleştirilerinde daha köklü ve yapısal bir değerlendirme yerine daha araçsalcı bir yaklaşımı benimsemiştir.

Dergi içeriğinin incelenmesi sonucunda ele alınan konulara ilişkin yaklaşım biçimlerinin, kullanılan sözcük, çizgi ve fotoğrafların mevcut sosyoekonomik ve politik duruma ilişkin ciddi bir eleştirel tavır içerdiği ve bu bağlamda derginin muhalefet söylemi oluşturabilecek bir dili benimsediği söylenebilir. *Fırfirik Dergisi* bu yönüyle yalnızca bir eğlence aracı değil, bir hiciv ve iktidara karşı mücadele biçimi olarak önem kazanmaktadır.

Fırfirik Dergisi'nin muhalif söyleminin büyük oranda zamanın politik söylem ve biçimlerinden etkilendiği ve hatta bu söylemler üzerine kurulduğu söylenebilir. Dergide oluşturulan mizah söyleminin şehrin sorunlarıyla ilgili olduğu ve zaman zaman sert bir dilin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Ancak toplumda eleştiri kültürünün yeterli düzeye ulaşmaması, egemen sınıfların tahammülsüzlüğü ve reklam kaygıları nedeniyle dergide kullanılan dil yer yer uysallaşmıştır.

Dergide, son sayılara doğru yazı ve çizgiden daha çok fotoğrafın hakim olduğu bir görsellik ön plana çıkmıştır. Ayrıca son sayılarda karikatür kullanımı da yok denecek kadar azalmış, bunun yerine fotomontaj kullanılmıştır. Bu haliyle dergi karikatürün oluşturduğu güçlü hiciv söyleminden mahrum kalmıştır.

Ancak diğer yandan incelenen sayılar içerisinde toplumsal ve siyasal olaylara ilişkin hiciv ve nükteli yaklaşımın yanında hitap ettiği kesimin zevkleri doğrultusunda, vakit geçirmeye ve salt güldürmeye yönelik metinlere de sıkça rastlanılmıştır. Bu tarz, mizahın politik işlevinin törpülenerek daha çok gülmeye ve komiğe doğru bir kayışı işaret etmektedir. Özellikle toplumsal cinsiyet rollerini pekiştiren, kadını erkek arzusunun bir nesnesi olarak sunan kadın temsiline ilişkin yaklaşımı, dergiyi, popüler kültür ürünü olmayla karşı karşıya getirmektedir.

Spor konusunda da daha çok Erzurumspor'un kötü gidişi ele alınmış, ancak diğer spor dallarına ve gençlere ilişkin spor politikalarına yönelik etkili bir muhalefet söylemi geliştirilememiştir. Eleştiriler daha çok yerel teşkilatlara ve siyasetçilere yöneltilmiş, sosyal yaşamın ekonomi, sağlık, eğitim, çevre, sanat gibi diğer alanlarına yönelik politikalara bütünlüklü bir eleştirel yaklaşım sergilenmemiştir.

Sonuç olarak Erzurum basını için siyasi ve bürokratik iktidara karşı eleştirel yazılı mizah açısından bir dönüm noktası olan *Fırfirik Dergisi*’nin, toplumun özgürlükçü ve sorgulayıcı olma yolunda dönüştürülmesi için, sonraki kuşaklara aktarılması ve bir ekol oluşturması önem taşımaktadır.

Doğu Anadolu ve Erzurum’un ilk mizah dergisi örneği olan *Fırfirik* bu yönüyle önemlidir. İktidara mesafeli, toplumsal yapının diğer alanlarında da ironi ve hicve daha geniş yer veren mizah anlayışını benimseyip geliştirdiği sürece yerel basınındaki yeri ve önemi artacak ve böylece *Fırfirik* sosyal eleştirinin yaşatıldığı ve geliştirildiği en önemli mecralardan birine dönüşebilecektir.

Bu çalışmada kapsamlı başlıklar genel değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Oysa *Fırfirik*’te her bir başlık ayrı ayrı çalışılabilir, içeriğe ilişkin göstergebilimsel ve söylem çözümlenmeleriyle çok daha değerli sonuçlar çıkarılabilir. Bu tür çalışmalar hem *Fırfirik* dergisinin içeriğine olumlu anlamda katkı yapacak, hem de bu tür örneklerin çoğalmasını teşvik edecektir.

Kaynakça

- Artun A. (2003). “Toplumsal Eleştiri Söylemi Olarak Mizah ve Gülmece”. *Birikim, Şubat*, Sayı: 166, ss. 80–96.
- Bakhtin, M, (2001). *Karnavaldan Romana*. (Çev. Cem Soydemir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bergson H., (2011). *Gülme*. (Terc. Yaşar Avunç İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Boetie, E. L. (1995). *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*. (Çev. M. Ali Ağaoğulları). Ankara: İmge Yayınevi.
- Boysan A. (1984). *Paldır Güldür Mizah Söyleşileri* (2. Baskı). İstanbul: Bas Yayınları.
- Cangızbay, K. (1987). *Siyaset Ötesi Toplum*. Ankara: V Yayınları.
- Cantek L. (2003). *Toplumsal Eleştiri Söylemi Olarak Mizah ve Gülmece*, *Birikim Dergisi*, İstanbul, Sayı: 166.
- Cohen, L., Manion, L., ve Morrison, K. (2007). *Research Methods in Education*. New York: Routledge.
- Çeviker, T. (1997). *Karikatür Üzerine Yazılar*. İstanbul: İris Yayınları.
- Dursun, Çiler (2004). "Türkiye’de Haber ve Habercilik Çalışmalarının Genel Bir Değerlendirmesi: 1980-2003". (Der. Çiler Dursun) *Haber Hakikat ve İktidar İlişkisi*, 89-147, Ankara: Elips Yayınevi.
- Fenoglio, I. & François G. (2007). *Doğu’da Mizah*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- İnam A. (1994). "Dünyaya Yan Bakma Biçimi Olarak Mizah". Güldikeni Dergisi, Sayı: 3, ss. 8-10.
- Kılıçbay M. A. (1995). "Siyaset Bizatihi Mizahtır". Güldikeni Dergisi, Sayı: 7, ss. 3-9.
- Nicolas, M. (2000). Karagöz'de İnsanlık Komedyası. Irene. Fenoglio & François. Georgeon (Edited by). Doğuda Mizah. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Oral T. (2001), Karikatür ve Siyaset. (Editör: Özge Kayakutlu). Ankara.
- Oral T. (2002). Gülmenin Kitabı, 'Gülme'. İstanbul: YGS Yayınları.
- Oskay, Ü. (1982). Çağdaş Fantazya. Ankara: Ayko Yayınları.
- Özdemir, N. (2010). "Mizah, Eleştirel Düşünce ve Bilgelik: Nasreddin Hoca". Milli Folklor, Yıl: 22, Sayı: 87, ss. 27-40.
- Püsküllüoğlu, A. (2002). Türkçe Sözlük. İstanbul: Dog'an Kitap.
- Sanders, B. (2001). Kahkahanın Zaferi-Yıkıcı Tarih Olarak Gülme. (Çev. Kemal Atakay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.